

РОЗВІДКИ

Валентин Панченко

●

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І.П. БІЛОКОНСЬКОГО (1855-1931)

Іван Петрович Білоконський народився 6 березня 1855 р. у збідній дворянській сім'ї лікаря у м. Новозибкові на Чернігівщині. Після закінчення Новозибківського повітового училища і Чернігівської гімназії Іван Петрович склав екзамени на звання народного учителя і працював у сільських школах губернії, а з 1874 р. навчався у Київському та Новоросійському університетах. Дворянин за походженням, який не мав приватної власності, він мусив особистою працею заробляти собі на життя. Під час університетського навчання Іван Петрович читав заборонену літературу, спілкувався з передовою інтелігенцією, пробував свої сили в літературі. Згодом він писав в „Автобіографії”: „під впливом літератури і оточення я став нігілістом, а потім і народником”¹.

Цей період діяльності І.П. Білоконського припадає на особливу добу в історії українського національно-визвольного руху. Хронологічно вона вкладається у рамки другої половини XIX – початку XX ст., коли в Україні почали розвиватися „громади”, що й визначило їх подальшу причетність до національного відродження.

Переконання привели Івана Петровича в „Народницьку комуну” Д.А. Лизогуба. Як відомо, революціонери-народники 70-80-х років XIX ст. виражали корінні інтереси трудових верств населення (передусім найчисельнішої – селянства). Вони прагнули підготувати народну революцію і ліквідувати несправедливий, побудований на жорстокому визиску самодержавний лад та радикально демократизувати соціально-економічні відносини і суспільно-політичний устрій. Народолюбці боролися за такий суспільний лад, у якому б усе здійснювалося згідно з волею народних мас і в їхніх інтересах, де б останні безпосередньо брали реальну участь в управлінні суспільними процесами, у розв'язанні державних, громадських та особистих справ.

Народники виступали за те, щоб земля, фабрики, заводи належали тим, хто на них працює, а народну власність передати у колективне (общинне, артільне) користування. Вони вимагали справжнього народного представництва, упровадження політичних свобод та широкого місцевого самоврядування.

Народники мали великий вплив на формування особистості І.П. Білоконського. Справа в тому, що з початку 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії з новою силою розгорнувся радикально-демократичний рух, який став продовженням боротьби демократичної інтелігенції в нових історичних умовах. Його діячі прагнули шляхом народної революції повалити самодержавний лад і побудувати, згідно з волею трудових верств, соціально і політично справедливе суспільство. Цей рух поширився також і в Україну, охопивши всі її підросійські губернії, і з певними змінами у програмно-тактичних настановах протікав до кінця 80-х років. Народницький рух пройшов кілька етапів: виникнення народницьких гуртків і груп; перше та друге „ходіння в народ”; визрівання „політичного напрямку” в народництві; діяльність народовольців і чорнопредельців. Паралельно із загальноросійським радикально-демократичним рухом в Україні розгорнувся національно-визвольний рух. Іван Петрович належав до переконаних прихильників національного відродження, які разом з представниками

прогресивної інтелігенції ставили перед собою завдання вибороти національні права українському народові та з розв'язанням політичних і соціальних проблем домогтися державницького відродження України.

При дослідженні наукової, літературної та публіцистичної творчості І.П. Білоконського ми виходили з того, що революційне народництво – один із різновидів демократичного соціалізму. Неточності в оцінках народників соціально-економічного розвитку в Російській імперії, наявність утопічних положень у програмах народницьких організацій не давали підстави кваліфікувати його в цілому як утопічний соціалізм. Здійснення на практиці реальних вимог революціонерів-народників відкривало можливості розвитку країни послідовно-демократичним, безболісним для трудових мас шляхом.

Представники „Народницької комуни”, а потім революціонери-восьмидесятники, керуючись „Програмою Виконавчого комітету”, опублікованою в газеті „Народна воля” 1 січня 1880р. та окремим виданням 22 березня цього ж року, виступали за справедливе розв'язання національного питання: кожній нації, народності передбачалося надати національну незалежність (автономію) і право самостійно визначити форми відносин і зв'язків між собою. Однак з різних причин ці правильні теоретичні положення вони не змогли розгорнути в конкретну програму з національного питання, а практично мало що зробили для наближення організаційної й пропагандистської роботи до умов життя і потреб кожного етносу. У цілому ж спрямованість радикально-народницького руху відповідала корінним соціальним, політичним та національним інтересам трудових верств українського народу ².

У світоглядних позиціях народовольців і чорнопредільців, якими захопився І.П. Білоконський, не було суттєвих відмінностей. Деякі розбіжності полягали в їхніх програмних настановах. Народовольці вважали, що необхідно спочатку здійснити політичний переворот (повалити самодержавство, запровадити політичні свободи, скликати установчі збори), а потім провести соціальні перетворення згідно з волею народу, з його інтересами. Чорнопредільці ж твердили, що спочатку слід здійснити соціальний переворот, під час якого розв'яжуться і політичні проблеми. Останні у програмах надавали більшого значення діяльності серед народних мас (передусім селян), їхній участі в революції, пропонували не виділяти значні сили для організації політичного терору, висловлювалися за застосування терористичних актів щодо фабрикантів, заводчиків, поміщиків. На практиці ж їхня діяльність мало чим відрізнялася ³.

Хоч центри „Народної волі” й „Чорного переділу”, їхні програмні документи, які справили на І.П. Білоконського велике враження, періодичні видання, прокламації, інша нелегальна література мали суттєвий позитивний вплив, особливо в ідейному плані, на народницьке підпілля України, все ж останнє часто діяло організаційно і практично самостійно. В українських землях існували окремі центри, представниками яких були члени народовольчої та чорнопредільської організацій. За їхньою допомогою, а також самостійно тут виникли й працювали кілька десятків міцних, діяльних радикально-демократичних угруповань. Існувало також чимало не цілком сформованих організаційно й загартованих студентських, учнівських, інтелігентських осередків та революціонерів-одинаків. Головною у їхній діяльності була організаційна й пропагандистська робота серед інтелігенції, студентів, учнів, робітників та селян. Хоча і народовольці, і чорнопредільці основною суспільною силою вважали селянство, але через жорстокі політичні умови того часу вони не змогли розгорнути серед нього широку діяльність ⁴.

Формування світогляду І.П. Білоконського відбувалося під впливом діяльності революційних народників 80-х років України, котрі розповсюджували серед населення літературу революційно-демократичного змісту, встановлювали друкарні та гектографи, з допомогою яких друкували десятки листівок, брошур (власних або ж виданих раніше центрами „Народної волі” й „Чорного переділу”), призначених для розповсюдження серед населення. Вони розгортали пропагандистську діяльність скрізь, де було можна і доцільно. Учасники місцевих народницьких осередків під час пропаганди викладали головні ідеї побудови демократичного суспільства, соціально й політично справедливого ладу, залучали представників трудових верств на допомогу революціонерам, політичним в'язням і засланням. Особливого значення вони надавали створенню нових нелегальних гуртків і груп робітників, студентів, учнівської молоді і в цьому напрямі досягали помітних успіхів.

Революціонери–восьмидесятники відіграли важливу роль у розкритті згубності існування тогочасного самодержавного ладу для долі країни, суспільства, особливо народних мас. І.П. Білоконський розумів, що їм належить особлива заслуга в утвердженні демократичних ідей у свідомості різних верств народу. Про благодатний вплив їхньої пропаганди неодноразово свідчили під час політичних дізнань студенти, інтелігенти, робітники, селяни. Це ж змушені були визнати й представники каральних органів царського уряду. Велика роль восьмидесятників у залученні представників трудових верств, взагалі усіх демократично настроєних сил суспільства, до боротьби з віджилою політичною системою. Особливе значення мала їхня діяльність у підтриманні демократичних традицій у суспільно–політичному русі. Своєю теоретичною й практичною діяльністю народники 80–х років вказували на один із можливих позитивних варіантів демократичного розвитку країни, створювали підґрунтя для нових пошуків шляхів демократизації соціально–економічних і суспільно–політичних відносин ⁵.

Із середини 80–х років XIX ст. у народницькому підпіллі України йшли жваві обговорення програмних положень народовольської й чорнопередільської організацій, робилися спроби певним чином уточнити їх. Однак ці теоретичні пошуки аж до кінця десятиліття суттєво не виходили за рамки радикально–демократичної платформи.

Вихований на ідеях „Народницької комуни”, „Народної волі” і „Чорного переділу” І.П. Білоконський знав, що причиною його заслання до Сибіру було знайомство з О.І. Желябовим, І.М. Ковальським та Л.П. Самиренком ⁶. На той час він уже був глибоко переконаний в тому, що необхідно передусім зруйнувати самодержавний лад, здійснити політичний переворот і передати владу народу.

Політичний та економічний перевороти завжди взаємопов’язані. Здійснення першого негайно, на думку Івана Петровича, вело до здійснення другого. Політичний переворот – перший і необхідний крок у здійсненні радикальних суспільних перетворень, могутній засіб, здатний наблизити революційне розв’язання економічних проблем.

Майбутній політичний переворот, вважав Іван Петрович, мав бути загальним народним повстанням /народною революцією/, яке могло стати наслідком стихійного народного руху або підготовленим „Народною волею”. В обох випадках поштовах йому мусила дати народовольська організація, яка, виділюючи зі своїх рядів бойовий загін, першою нападе на царський уряд. Народні маси /селяни, робітники/ відіграють важливу роль у здійсненні політичного перевороту і у майбутніх радикальних соціальних та політичних перетвореннях. Тому народовольці повинні були міцно „закріпитися серед міського і фабричного населення і зайняти численні позиції в селянстві”, розгорнути серед них широку пропагандистську, агітаційну роботу, перетворити їх „ у свідому силу” ⁷. Народні маси мали розраховувати на власні сили. Їхнім надійним союзником була соціально-революційна партія, а для успішного здійснення політичного перевороту необхідно також завоювати вплив серед інтелігенції, у війську, адміністрації тощо.

Значний вплив на формування світогляду І.П. Білоконського мало знайомство з В.Г. Короленком. За зв’язок з народовольцями у 1880 р. Івана Петровича було заслано до Сибіру, а на етапі в Нижньому Новгороді відбулася зустріч з письменником, яка започаткувала міцну дружбу, що продовжувалася понад 40 років. Тільки у відділі рукописів Державної бібліотеки Росії зберігається 50 листів Івана Петровича до В.Г. Короленка ⁸.

Після повернення із заслання у 1886 р. І.П. Білоконський працював у земствах Житомира, Харкова та інших міст, де особливу увагу приділяв розвитку земської статистики та, мріючи про парламентський розвиток Росії, покладав велику надію на земський конституційний рух. З 1900 року він підтримував зв’язок з „Союзом освободження”. Під впливом партійних переконань та програми „Союзу” з’явилася його книга „Родина–мать. Губернские, уездные волосные учреждения Российского государства”, в якій автор намагався показати існуючу в державі картину свавілля ⁹.

Знайомство з творчістю видатного російського письменника М.Є. Салтиков-Шчедріна формувало суспільно-політичні погляди Івана Петровича. Життя і діяльність письменника, його історична постать, здібності, характер і психологія творчості стали яскравим прикладом безкорисного служіння народові, про що І.П. Білоконський згадує у своїй „Автобіографії” ¹⁰.

Служба в земстві, особливо в статистичному бюро, осіб, до яких належав

І.П. Білоконський і які знаходилися в адміністративній висилці та перебували під гласним наглядом влади, віддавна звертала на себе увагу департаменту поліції. Упродовж 80-х років XIX ст. цей департамент неодноразово вимагав від місцевих органів звільнити із займаних посад політично неблагонадійних статистиків, але відсутність благонадійних завжди заважала здійсненню цього заходу. Тоді й розпочалися справи по постійному невсипучому нагляду за ними, а також за статистиками взагалі, бо для адміністрації вони завжди були синонімом неблагонадійних осіб. Це постійно відчував на собі Іван Петрович і пізніше написав у своїй монографії „Земское движение”¹¹.

Тяжке становище селян, їхні стосунки із земськими начальниками формували І.П. Білоконського як громадського і політичного діяча, публіциста і письменника, що присвятив свої численні нариси й оповідання темі боротьби проти гноблення і несправедливості.

Вони друкувалися в „Русских ведомостях”, „Образовани”, „Русском богатстве”, „Русской мысли”, „Русской школе”. Упродовж 1900-1907 рр. у Петербурзі і Ростові-на-Дону вийшло чотири теми „Рассказов” автора. Перший і другий із них під назвою „Деревенские впечатления” мали, як відзначала критика, „значення документів”, котрі створювали у читача враження страшного безправ’я та беззаконня, в якому жило село¹².

Система поглядів на суспільство формувалася у Івана Петровича під впливом становища земської інтелігенції, громадський характер професійної діяльності якої давав підстави вважати її окремою групою. Утворившись разом із земськими установами, вона не перебувала на державній службі, але разом з тим учителя, лікарі, статистики, агрономи та інші службовці в масі своїй виявилися „чужими” земству. Загальностанова, лише формально, земська інтелігенція з самого початку була дворянською по представництву і буржуазно-дворянською за своєю суттю. Класові інтереси безстанової земської інтелігенції, гласних губернських і повітових земських зборів, вважав І.П. Білоконський, були різними, але служба перших із них стала необхідною місцевому господарству, яке розвивалося в умовах товарно-грошових відносин. Становище земської інтелігенції між народними масами, в середовищі яких вона працювала, земством, службі в якої вона перебувала, і адміністрацією, що здійснювала контроль за всім місцевим життям, зумовлювало специфічні риси цієї соціальної спільноти, котра увійшла в історію під іменем „третього елемента”¹³.

Тема „третього елемента” – окрема проблема у листуванні Івана Петровича з В.Г. Короленком, у якого є навіть оповідання „Третій елемент”¹⁴. Ставши редактором „Руського багатства”, останній залучив І.П. Білоконського до активного співробітництва у цьому виданні, а в листах-відповідях закликав Івана Петровича більше писати про земські проблеми, подавати статистику та оглядові матеріали.

У контексті зазначеного підкреслимо, що досліджень історії становлення і розвитку земської інтелігенції як соціальної верстви в дореволюційній історичній літературі немає. Однак окремі автори, хто писав про історію земської медицини, земської школи чи взагалі про історію земства, не могли не висвітлювати тієї чи іншої проблеми, пов’язаної з діяльністю лікарів і вчителів. З ростом значення „третього елемента” з’явилися праці, де показана його роль у зв’язку з ліберальним земським рухом. До таких належать дослідження І.П. Білоконського. В 1907 р. у серії статей в журналі „Былое” він намагався обґрунтувати тезу про те, що «саму суттєву і важливу роль у земському русі відіграла безстанова, позакласова російська інтелігенція, яка взагалі була основним і, можливо, єдиним елементом життєдіяльності країни до самого того моменту, коли на арену російського життя виступили широкі маси населення»¹⁵. Уже в 1910 році, підкреслюючи роль союзу між «другим» і «третім» елементом, письменник наголошував на «тісному єднанні кращих земських сил з «третім елементом»¹⁶.

Тривалий час Іван Петрович вивчав історію земської початкової освіти, особливо матеріальне становище вчителів. «Незручність у матеріальному відношенні: недостача жалування, бо вчителів доводилося купувати все, починаючи від хліба до картоплі і, взагалі, різних овочів, не кажучи вже про взуття і одяг... Сімейні вчителі зазнавали дуже багато незручностей: після важких занять не може поїсти поживної їжі, харчується тільки єдиним хлібом і не завжди, зрештою, часом»¹⁷.

Жодна розумова праця, вважав І.П. Білоконський, на той час не оплачувалася так низько, як праця вчителя. „Отримуючи мізерне жалування, цей сівач на народній ниві виконував масу нелегкого труда, який вимагав перш за все душевного спокою. А чи

легко було мати такий спокій при постійному відчутті нужди. Тісно, сиро, холодно і не ситно”¹⁸.

Далі автор писав, що умови побуту і праці були нерозривно пов’язані. Окремих приміщень для навчання, як правило, не було, школи розташувалися в пристосованих будівлях. До всіх турбот про побут і працю додавалися ще й неминучі конфлікти з місцевою владою. Волосний старшина, урядник, місцевий поміщик, сільський куркуль, священник – усі намагалися керувати вчителем. Особливо важко доводилося вчителькам, які не завжди користувалися підтримкою сільської громади.

З цього приводу І.П. Білоконський писав: ”Становище вчительки в суспільстві схоже на зайця, якого можна травити коли, де і як завгодно. Начальства у них стільки ж, скільки й у чоловіків, і більшість цього начальства претендує на право задавати розпекації. Заняття вчительок величезні, - говоримо про більшість; - це мучениці, а коли б вони не відволікалися дітками, яких навчають і люблять, то їх труд можна було б прирівняти хіба що з каторжною роботою”¹⁹.

Народницький напрямок у діяльності земства був важливим, але не єдиним; наступним за чисельністю його учасників йшов земський ліберальний рух, до якого належав Іван Петрович. „Мені думается, - писав він, - що коли б земство завоювало широкі політичні права, коли б воно стало фундаментом, якщо не для республіканського ладу, то хоча б парламентаризму з відповідальним міністерством, зі всіма свободами, - то це був би вже пролам для плідотної роботи в народному середовищі”²⁰.

Окремої уваги заслуговує діяльність І.П. Білоконського як земського статистика, про що він писав: ”статистиками робилися люди провінціальні, котрі щиро намагалися принести народну користь, як вони її розуміли; і тільки такими обставинами можна пояснити швидкий розвиток земської статистики при самих несприятливих умовах для статистиків”²¹. Перші кадри статистиків, за свідченням І.П. Білоконського, „безсумнівно, утворилися з активних народників, тих, хто або „ходили” раніше в „народ”, або вбачали в експедиційних роботах здійснення їх мрії – проникнути легально в народне середовище і детально вивчити його”²².

Зрештою, опинившись після заслання в Орлі (влада заборонила повертатися на батьківщину, жити в столиці чи в університетських містах Росії), Іван Петрович, влаштуючись на службу в статистичне бюро земської управи, отримав можливість здійснити давнє своє прагнення вивчати село. „До своєї роботи я приступив зі святим благоволінням. У перший же день у моїх руках опинилися неоцінені матеріали, людські документи і справжнє, яким воно є, – селянське життя”²³.

Це була давня мрія народовольця 70-х років, який, опинившись у різночинному земському середовищі, представленому різними громадсько-політичними течіями того часу, не тільки брав активну участь у процесі формування сприятливих умов для пропаганди значення політичних партій у житті суспільства, але й особистим вступом до партії конституційних демократів намагався діяти у відповідності з новими життєвими потребами.

Життя і діяльність І.П. Білоконського свідчать, що формування його світогляду відбувалося під впливом революційного народництва 70–80-х років, яке перш за все виступало за широкі демократичні перетворення, що мали наблизити встановлення такого суспільного ладу, в якому буде запроваджене загальне виборче право без станових і майнових обмежень, постійне народне представництво, введені політичні свободи, основою державного устрою стане союзний договір общин і широке місцеве самоврядування, а земля, фабрики та заводи будуть передані у народну власність. Окремої уваги заслуговувало, на думку Івана Петровича, національне питання. Радикально-демократична течія в суспільно-політичному русі України виступала за справедливе розв’язання національної проблеми, і в першу чергу кожній нації, народності передбачалося надати національну незалежність і право самостійного визначення форми відносин та зв’язків між собою. У цілому така програма, на думку І.П. Білоконського, відповідала корінним соціальним, політичним і національним інтересам трудових верств українського народу.

Аналіз джерел та історичної літератури свідчить, що революційно-народницький рух 70-80-х років зазнав поразки через жорстокі політичні умови, репресивні акції каральних органів царизму, слабкість масового руху народних мас та низький рівень освіти і політичної свідомості трудових верств народу. Негативну роль у цьому

відношенні відіграли нереальність і хибність революційних програмних настанов. Самодержавству вдалося тільки розгромити головні народницькі організації й місцеві підпільні осередки, а не подолати радикально-демократичну ідеологію. Остання об'єктивно мала глибокі суспільні коріння, а виконання нею своєї місії могло статися тільки після усунення причин, які надавали їй такої актуальності й гостроти, після розв'язання проблем перебудови суспільства на демократичних засадах.

Таким чином, світогляд визначного українського публіциста, прозаїка і статистика І.П. Белоконого як вітчизняного, освітнього і громадського діяча, людини, котра на посаді народного вчителя, заробляючи собі на життя, мріяла про такий суспільний устрій, при якому будуть запроваджені демократичні свободи, повалене самодержавство і скликані установчі збори, формувався в умовах розвитку національно-визвольного руху другої половини XIX ст.

Саме в той час колонізаторська політика російського царизму викликала в українському суспільстві захисну реакцію, що проявилася у піднесенні національної свідомості народу і поклала початок українському національному відродженню.

Джерела та література:

1. Государственная библиотека России. ОР. - Ф. 695.- К.6. - Д.29. (Автобиография).
2. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). – К., 2001. – С. 164.
3. Там само. – С. 5-6.
4. Див.: там само. – С. 196.
5. Див.: там само.
6. Русские писатели. 1800-1907. Библиографический словарь. – М., 1989.– С. 223.
7. Катренко А.М. Вказана праця. – С. 17.
8. Государственная библиотека России. ОР. – Ф.135. – Разд. 2. – К. 19. – Д. 3-4.
9. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. – М., 1989. – С. 224-225.
10. Государственная библиотека России. ОР. – Ф. 625. – К. 6. – Д. 29 (Автобиография).
11. Белоконый И.П. Земское движение. М., 1914.
12. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. – С. 223.
13. Белоконый И.П. Земское движение до образования партии народной свободы // Былое. - 1907.-№5. – С. 54-55.
14. Короленко В.Г. Собрание сочинений: В 8-ми т. – М., 1953. – Т.4. – С. 178.
15. Белоконый И.П. Земство и конституция. – М., 1910. – С. 61.
16. Белоконый И.П. В годы бесправия. –М., 1930. – С. 49.
17. Народное образование в Курской губернии. (Состав. Белоконый И.П. – Курск, 1897. – С. 217.
18. Там само. - 216.
19. Там само.
20. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей. – Чернигов, 1894. – С. 114.
21. Народное образование в Курской губернии. (Состав. Белоконый И.П. – Курск, 1897. – С. 216.
22. Там само. – С. 217.
23. Там само.

Лідія Нестеренко

●

ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТІВ ВОЛОСТЕЙ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ І ПОЛОВИНИ XIX ст.

Ще в радянські часи дослідники почали звертати увагу на історію державного селянства, адже в Російській імперії в середині XIX ст. ця категорія становила не менше 60% сільського населення. Процеси соціально-економічного розвитку цієї групи населення досліджували М. М. Дружинін, І. О. Гуржій, В. І. Неупокоев, Т. І. Лазанська [1] та ін. Останнім часом почато вивчення регіональних аспектів цієї проблеми. Питанням соціально-економічного, правового становища державних селян Чернігівської губернії І пол. XIX ст. присвячені наукові розробки Л. Е. Раковського, В. Бойка, В. Ячменіхіна і